

УДК 342.15

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2024.34.02>

ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРИНЦИПУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ДЕРЖАВИ

Мосейчук Тарас Анатолійович,
аспірант кафедри державного
будівництва
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна)

У статті аналізуються доктринально-правові основи принципу територіальної цілісності держави як фундаментальної засади конституційного ладу та міжнародного правопорядку. Це дослідження акцентує увагу на важливості цього принципу для підтримання глобального миру і стабільності, а також для захисту державного суверенітету від зовнішніх посягань, агресії та незаконних змін територіальних кордонів. Особлива увага приділяється співвідношенню понять «територіальна цілісність» та «територія держави», що розглядається через характеристику їх змісту та складових.

У статті розглянуто основні міжнародно-правові документи, які гарантують територіальну цілісність держав та містять норми *jus cogens*, що забороняють зміну державних кордонів силовими методами та порушення територіальної недоторканності, як імперативної вимоги міжнародно-правового характеру. В статті також досліджується співвідношення принципу територіальної цілісності держави з правом народу на самовизначення, що неоднозначно трактується в науці та правовій практиці, і може нести державно-правові конфлікти у випадках, коли прагнення окремих народів до самовизначення загрожує територіальній цілісності існуючих держав. На основі конкретних історичних і сучасних прикладів розглядається, як ці конфлікти ілюструють реалізацію і виклики принципу територіальної цілісності.

Стаття акцентує на необхідності чіткого доктринально-правового підґрунтя, правового регулювання і конституційного забезпечення територіальної цілісності, що є критично важливим для забезпечення стабільності і правопорядку в державі. Вона пропонує теоретичні та практичні висновки щодо захисту територіальної цілісності і суверенітету держав у сучасному міжнародному середовищі, що визначає її внесок у науковий дискурс з цих питань.

Ключові слова: територіальна цілісність, суверенітет держави, державний кордон, недоторканність кордонів, право на самовизначення.

THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE PRINCIPLE OF TERRITORIAL INTEGRITY OF THE STATE

Moseichuk Taras Anatoliiovych,
Postgraduate Student
at the Department of State Building
(Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine)

The article analyzes the doctrinal and legal foundations of the principle of territorial integrity of the state as a fundamental pillar of constitutional order and international law. This study emphasizes the importance of this principle for maintaining global peace and stability,

as well as for protecting state sovereignty from external encroachments, aggression, and illegal changes to territorial borders. Special attention is paid to the correlation between the concepts of "territorial integrity" and "state territory", which is examined through the characterization of their content and components.

The article reviews key international legal documents that guarantee the territorial integrity of states and contain *jus cogens* norms prohibiting the alteration of state borders by force and violations of territorial inviolability, as an imperative requirement of international law. The article also explores the relationship between the principle of territorial integrity and the right of peoples to self-determination, which is interpreted ambiguously in science and legal practice and may lead to state-legal conflicts when the aspirations of certain peoples for self-determination threaten the territorial integrity of existing states. Based on specific historical and contemporary examples, the conflicts that illustrate the challenges of implementing the principle of territorial integrity are analyzed.

The article emphasizes the need for a clear doctrinal and legal foundation, legal regulation, and constitutional provision of territorial integrity, which is critically important for ensuring stability and law and order in the state. It offers theoretical and practical conclusions on the protection of territorial integrity and state sovereignty in the modern international environment, contributing to the scientific discourse on these issues.

Key words: territorial integrity, state sovereignty, state border, inviolability of borders, right to self-determination.

Актуальність дослідження доктринальних засад принципу територіальної цілісності зумовлена ключовою роллю цього принципу у запобіганні міждержавним і внутрішньодержавним конфліктам і агресії, що набуває особливої ваги в умовах зростання геополітичних напружень і територіальних суперечок. У зв'язку з цим наявність достатнього повного теоретично-правового підґрунтя дозволяє забезпечити ефективне правове регулювання цього принципу, гарантій та механізму забезпечення та захисту не тільки на рівні національного законодавства, але й і міжнародного права. Крім того розробка теоретично-правових засад принципу територіальної цілісності держави сприяє визначенню взаємозв'язку і співвідношенню його з правом народів на самовизначення, що становить актуальне завдання сучасної державно-правової та міжнародно-правової науки. Актуальність такого дослідження проявляється в необхідності правового регулювання механізмів відновлення територіальної цілісності, зміцнення конституційного правопорядку, модернізації управління де окупованою територією.

Метою статті є комплексне дослідження теоретично-правових основ принципу територіальної цілісності держави у сукупності його доктринальних, конституційно-та міжнародно-правових характеристик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значну увагу науковців до проблематики теоретико-правових засад принципу територіальної цілісності держави. Серед тих, хто зробив вагомий внесок у дослідження цієї теми, можна виділити таких науковців, як В. Кравченко, який розглядав питання правового регулювання територіальної цілісності в контексті конституційного права, та В. Ліпінський, що акцентував на історичних аспектах формування цього принципу. А. Надутий і О. Гречко вивчали міжнародно-правові механізми захисту територіальної цілісності, приділяючи увагу сучасним викликам і загрозам. Л. Дюгі досліджував взаємодію територіальної цілісності з концепцією суверенітету, а К. Клименко зосередився на співвідношенні права на самовизначення та територіальної недоторканності. Загальні засади територіальної цілісності знайшли своє відображення в наукових

працях Т. Цимбрівського, Н. Камінської, М. Рубашенко, В. Погорілко та інших. Їхні праці формують міцну теоретичну основу для подальших досліджень, підкреслюючи важливість територіальної цілісності у збереженні міжнародного правопорядку.

Виклад основного матеріалу. Територія держави традиційно розглядається фізичним простором, в межах якого держава здійснює свій суверенітет, реалізує публічно-владні повноваження з управління наявними ресурсами та інфраструктурою. Принцип територіальної цілісності спрямований на забезпечення охорони цих меж, захист державної території від будь-яких незаконних посягань з боку інших держав чи недержавних акторів. Цей принцип вимагає від міжнародного співтовариства поваги до існуючих кордонів держав, гарантує недоторканність території і забороняє зміну кордонів силовими методами. Таким чином, територія держави стає основою для реалізації принципу територіальної цілісності, який захищає державний суверенітет. У свою чергу, принцип територіальної цілісності забезпечує стабільність і міжнародний правопорядок, утворюючи непорушність територіальних меж держави.

Територіальна цілісність є ключовою характеристикою суверенної держави, яка забезпечує єдність і неподільність її території. Л. Дюгі підкреслював, що виключна належність території одній колективності є основою для існування держави, оскільки без цього вона не могла б здійснювати політичну владу. Таким чином, територія є невід'ємною частиною державної "особистості" і має бути нероздільною, як і сама держава. Наявність суверенної території є обов'язковою умовою державності, а її неподільність і цілісність – основними характеристиками [1, с. 131–133].

Принцип територіальної цілісності спрямований на збереження нерозривності державної території, що є конститутивним елементом держави. Без суверенітету, що здійснюється на власній території, держава не може існувати. У конституціях більшої частини держав зазначено, що народ є джерелом суверенітету, а держава – інструментом його реалізації.

Єдність і цілісність державної території означає, що всі її частини перебувають у нерозривному взаємозв'язку і характеризуються внутрішньою єдністю в межах державного кордону. Ці характеристики підкріплюються конституційними гарантіями, зокрема статтею 73 Конституції України, яка передбачає, що зміна території можлива тільки шляхом проведення всеукраїнського референдуму. Це положення підтверджує суверенне право народу на зміну території держави законним шляхом [2].

Конституційний порядок зміни території забезпечує захист державної цілісності від будь-яких незаконних дій, що порушують цей порядок. Належність території Українському народу, зафіксована в Конституції, виключає можливість передачі її іншій державі без порушення цілісності державної території. Передача території іншій державі не тільки змінює правовий режим, але й порушує суверенітет України над цією територією, що суперечить міжнародному праву. Конституційний порядок зміни території також унеможливує наділення місцевих громад правом вирішувати це питання, адже це було б грубим порушенням Конституції України.

В державознавстві прийнято виділяти кілька основних, історично сформованих підходів до розуміння категорії «територія держави», серед яких наведемо наступні.

Oxford English Dictionary визначає сучасну державну територію як організований поділ країни, що знаходиться під управлінням певного уряду.

Р. Челлен визначив, що в політичній науці територія визначається як простір, організований політичною структурою, що є ключовою складовою держави разом з народом, суспільством і владою [3].

В. Липинський розвинув це поняття, стверджуючи, що територія є важливим елементом державної політики і єдиним з матеріальних чинників, необхідних для

формування незалежної держави. Науковець у своїй праці «Листи до братів-хліборобів» ще на початку ХХ ст. відзначав, що територія є ключовим елементом у формуванні та існуванні незалежної держави та державного життя. Він розглядав територію як важливий матеріальний фактор у політиці держави, зауважуючи, що «сама за себе територія не має значення, адже можна мати чудову територію, але ніколи не здобути на ній влади або не стати державою». Територія держави виконує також важливу роль у формуванні національної ідентичності, оскільки вона визначає тип господарської діяльності і сприяє взаємодії між людьми, що закріплюється у спільній національній культурі та історичній пам'яті народу [4]. Ми повністю підтримуємо вищевказану позицію з огляду на повноту його визначення.

Поняття державної території охоплює не лише фізичний простір, а й змістовно включає інституційні аспекти, пов'язані з організацією державної влади та забезпеченням суверенітету держави на цій території. Це простір, де держава володіє сукупністю своїх повноважень і здійснює контроль за всіма видами людської діяльності, а також ресурсами та середовищем [5]. Територія держави є сферою, де вона забезпечує територіальне верховенство та суверенітет, які означають її владу на цій території та незалежність у внутрішніх і зовнішніх питаннях [6].

В процесі історичної еволюції теоретично-правових основ поняття «територія держави» відбувалася трансформація правового регулювання. Сьогодні існує низка міжнародно-правових актів, що гарантують належність державам і регламентують статус державної території. Проте таке регулювання має не повний характер, не забезпечує правового алгоритму вирішення територіально-юрисдикційних конфліктів. Тому вкрай важливу роль відіграє національне законодавство. В конституціях багатьох країн визначений статус як державної території в цілому, так і окремих її складових, що забезпечує більш чітке і деталізоване правове регулювання

Згідно ст. 2 Конституції України суверенітет України поширюється на всю її територію. У конституційному праві під державним суверенітетом розуміється політико-правова властивість держави самостійно і незалежно від влади інших держав здійснювати свої функції на своїй території і за її межами на міжнародній арені. При цьому складовими частинами території держави є земля (сухопутна територія); річки, озера, штучні водойма, морські внутрішні та територіальні води, що омивають територію держави (водна територія); повітряний простір над сухопутною і водною територіями, до космічного простору (повітряна територія); простір під сухопутною і водною територіями, до технічно доступної глибини (підземна територія); континентальний шельф; виключна (морська) економічна зона. Крім того, виділяються об'єкти, що прирівняні до території держави (морські та повітряні судна, космічні кораблі та станції, які діють під прапором держави, трубопроводи, підводні кабелі, нафтові морські вишки, тощо) [2].

Характеризуючи сучасні доктринальні основи поняття «територія держави», слід визначити три основні його аспекти: географічний, як частини земного простору, що належить певній державі, і характеризується розміром, географічною протяжністю, населеністю, особливостями ландшафту, наявністю корисних копалин, річок, виходів к морю та ін.; громадсько-політичний, як простору самовизначення народу, в межах якого реалізується народний суверенітет, забезпечується і захищається життєвий простір громадян держави; публічно-правовий, як простору реалізації суверенітету держави, однієї з основ організації та здійснення публічної влади. Територія держави – інтегруючий чинник, що забезпечує матеріальну основу організації народу та здійснення публічної влади.

Принцип територіальної цілісності відіграє важливу роль у міжнародному праві, що знайшло відображення в багатьох міжнародно-правових документах. У цих актах

містяться конкретні норми, які спрямовані на захист територіальної недоторканності держав. Наприклад, принципи територіальної цілісності та непорушності кордонів закріплені у Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. В цьому документі проголошено: держави-учасниці мають поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць; відповідно цьому вони зобов'язуються утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями і принципами Статуту ООН, проти територіальної цілісності, політичної незалежності та єдності держав, зокрема від таких дій, які передбачають застосування сили чи погрозу її застосування; держави-учасниці будуть рівною мірою утримуватися від того, щоб перетворювати територію країн в об'єкт воєнної окупації чи інших прямих і непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або в об'єкт набуття за допомогою таких заходів або погрози їх здійснення. Жодна окупація або набуття такого роду не буде визнаватися законною. Крім того, у Заключному акті наголошено: держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони усіх держав в Європі, і тому вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Вони мають, відповідно, утримуватися також від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення і узурпацію частини або усієї території будь-якої держави-учасниці [7].

Принципи територіальної цілісності та недоторканності кордонів займають центральне місце в сучасному міжнародному праві. Вони є фундаментальними нормами *jus cogens*, тобто загальнообов'язковими та міжнародно прийнятими нормами найвищої сили, які регулюють міжнародні відносини. Жорсткий імперативний характер цих норм означає, що вони мають однозначне трактування і застосування, а відхилення від них не допускається ні в односторонньому порядку, ні за угодою між державами.

Деякі експерти вважають, що принцип територіальної цілісності спрямований виключно на захист держави від зовнішньої агресії. Це підкріплюється формулюванням у пункті 4 статті 2 Статуту ООН, де зазначено, що всі члени ООН повинні утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави. Водночас застосування цього принципу нерозривно пов'язане з реалізацією права на самовизначення. Згідно з Декларацією про принципи міжнародного права, ніщо не повинно тлумачитися як дозвіл на дії, що можуть призвести до розчленування або порушення територіальної цілісності суверенних держав, які дотримуються принципу рівноправності й самовизначення народів [8].

Ілюструючи це, можна навести приклад конфліктів на Балканах у 1990-х роках, де прагнення до самовизначення окремих народів призвело до серйозних викликів територіальній цілісності колишньої Югославії. Аналогічно анексія Криму росією у 2014 році викликала широку міжнародну реакцію, оскільки порушила принципи територіальної цілісності та суверенітету України, що закріплені в численних міжнародних угодах.

Принцип територіальної цілісності є фундаментальним елементом сучасного правопорядку, що забезпечує недоторканність території держави в межах її визнаних кордонів. Це поняття означає, що територія держави є невід'ємною, і жодна частина її не може бути відокремлена або анексована іншою державою чи групою держав без її згоди. Основною складовою цього принципу є заборона застосування сили або загрози силою з метою зміни міжнародно визнаних кордонів.

Поняття територіальної цілісності держави є комплексним, адже включає як територіальну, так і політичну складові, що є нерозривними і взаємопов'язаними. Належність

території певній державі легітимізує юрисдикцію держави та створюваних нею органів влади в межах державних кордонів. При цьому порушення територіальної цілісності може проявлятися не лише у прямому посяганні на територію, але й у діях щодо використання її ресурсів без дозволу суверена. Політичний аспект територіальної цілісності проявляється в захисті прав держави на її ресурси та забороні будь-яких форм сепаратизму або зовнішнього втручання. Важливо розрізняти поняття «територіальна цілісність» і «територіальна недоторканність», оскільки перше підкреслює внутрішню єдність, а друге – захист від зовнішніх загроз. Позиції вчених підтверджують, що територіальна недоторканність має ширший зміст, адже стосується всіх складових державної території, що підлягають захисту від будь-яких порушень.

Принцип територіальної цілісності включає також визнання суверенітету держави над її територією, що передбачає виключне право держави здійснювати юрисдикцію на цій території. Це означає, що інші держави повинні поважати політичну незалежність і територіальну недоторканність кожної держави, утримуючись від втручання у внутрішні справи, у тому числі шляхом підтримки сепаратизму чи інших рухів, спрямованих на порушення території.

Ще однією складовою вказаного принципу є вимога захисту від зовнішньої агресії, що включає як військові дії, так і інші форми тиску, такі як економічна блокада або політичний шантаж, які можуть загрожувати територіальній цілісності. Принцип також передбачає неприпустимість визнання будь-яких змін територій, що були здійснені шляхом анексії або окупації.

Водночас принцип територіальної цілісності пов'язаний із правом на самовизначення народів, що іноді може створювати правові колізії. І у даному контексті неодноразово порушувалося питання щодо співвідношення вказаного права і принципу територіальної цілісності держав, яке одностайно вирішується на користь останнього. У своїй Резолюції 1514 (XV) від 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ООН заявила: ... (2) усі народи мають право на самовизначення, в силу цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток; ... (6) будь-яка спроба, що спрямована на те, щоб частково або повністю зруйнувати національну єдність і територіальну цілісність країни, несумісна з цілями і принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй [9]. Держави зобов'язані дотримуватися принципу рівноправності народів, але це не повинно вести до порушення територіальної цілісності суверенних держав. Таким чином, принцип територіальної цілісності виступає гарантом стабільності і безпеки, забезпечуючи мирне співіснування держав і захист їхніх територій від будь-яких форм агресії.

Висновки. Територія держави є фундаментальним інститутом її суверенітету, оскільки в межах цієї території держава реалізує свою владу, здійснює свою владу, управління та розпорядження ресурсами та інфраструктурою. Принцип територіальної цілісності захищає ці межі від будь-яких незаконних посягань і гарантує, що зміна кордонів може відбуватися лише мирним шляхом, з дотриманням норм міжнародного та конституційного права та в порядку, встановленому конституцією держави. Єдність і неподільність території є невід'ємними характеристиками суверенної держави, що підтверджує важливість збереження її цілісності. В Україні конституційний порядок зміни території забезпечує законність цих процесів і виключає можливість передачі території без порушення її цілісності. Отже, принцип територіальної цілісності підтримує стабільність і внутрішньодержавний і міжнародний правопорядок, забезпечує непорушність державних кордонів.

Територія держави є комплексним поняттям, яке охоплює не тільки фізичний простір, але й політичні та правові аспекти організації державної влади. Визначення цього

поняття варіюються від просторового поділу, як зазначає Oxford English Dictionary, до більш глибоких концептуалізацій, які включають роль території у формуванні національної ідентичності та державної політики, як підкреслює В. Липинський. Конституційні норми, такі як стаття 2 Конституції України, закріплюють суверенітет на всій території держави, включаючи різні складові – повітряний простір, водні ресурси та підземні території. Національне законодавство відіграє ключову роль у визначенні статусу території та її складових, а міжнародні правові акти забезпечують основи для врегулювання територіальних конфліктів. Таким чином, сучасне розуміння території держави інтегрує географічний, громадсько-політичний та публічно-правовий аспекти, що забезпечують матеріальну та правову основу для організації та здійснення публічної влади.

Принцип територіальної цілісності є основоположним у міжнародному праві, забезпечуючи захист території держави в межах її визнаних кордонів від будь-яких форм агресії або змін. Це поняття включає як внутрішню єдність території, так і захист від зовнішніх загроз, таких як анексія чи окупація. Основні міжнародно-правові документи закріплюють ці принципи як норми *jus cogens*, що вимагають від держав поваги до суверенітету і територіальної цілісності один одного. Принцип територіальної цілісності також пов'язаний із правом народів на самовизначення, але це право не повинно призводити до порушення територіальної цілісності держав. Важливість цього принципу полягає у забезпеченні стабільності та безпеки держави, а його порушення, як показують історичні приклади, може мати серйозні наслідки для міжнародного правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства: Репринтное воспроизведение издания 1908 года. Одеса : Юрид. літ., 2005. 958 с.
2. Конституція України, № 254к/96-ВР (2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 25.08.2024).
3. Челлен Р. Про політологію, її зв'язок з іншими галузями знань та вивчення політичного простору. Київ: Поліс, 2005. 144 с.
4. Липинський В. Листи до братів хліборобів (9-те вид.). Львів: Дзвін. 1995. 470 с.
5. Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. П. Таращук. Київ: Основи. 1994. 223 с.
6. Вільховська М. Пріоритети чорноморської Пальміри. Урядовий кур'єр. 2006. № 6.
7. Заключний акт наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf> (дата звернення: 25.08.2024).
8. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду : Статут Орг. Об'єдн. Націй від 26.06.1945 р. : станом на 16 верес. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 25.08.2024).
9. Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам: Прийнята Резолюцією 1514 (XV) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1960 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/colonial.shtml (дата звернення: 25.08.2024).